

TEOLÓGIA ÉS HATÁROK

Az Evangélikus Hittudományi Egyetem
oktatóinak tanulmánykötete

EVANGÉLIKUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM – LUTHER KIADÓ
Budapest, 2020

Szerkesztette:
OROSZ GÁBOR VIKTOR

A könyv kiadása az Evangélikus Hittudományi Egyetem és a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatásával valósult meg.

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

Tanulmányok © Szerzők, 2020
© Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2020
© Luther Kiadó, 2020

Kiadja az Evangélikus Hittudományi Egyetem
és a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
Budapest, 2020

Felelős kiadó: ??????????Csepregi Zoltán, Antal Bálint
Olvasószerkesztő: XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft. www.mondat.hu
Felelős vezető: Nagy László

ISBN XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

TARTALOM

Előszó	7
LEHETŐSÉG	
SZABÓ B. ANDRÁS: A határ kísértése és lehetősége Európában	11
CSEPREGI ZOLTÁN: Kishatárforgalom	
Jószomszédi kapcsolatok Észak-Magyarország reformációjában	23
GÁNC S PÉTER: A misszió: határátlépés és/vagy határsértés?	40
VARGA GYÖNGYI: JHWH-hit külföldön?	
Az Ószövetség határtalan és határátlépő Istene	55
KŐSZEGHY MIKLÓS: Mi és ők: határok az Ószövetség világában	72
CSERHÁTI MÁRTA: Határátlépések a Jézus-hagyományban	83
KAPCSOLAT	
SZÜCS KINGA: Elmosódó határok: növény – állat – ember	101
SZENTPÉTERY PÉTER: Határról és határátlépésről Isten és ember között	112
KODÁCSY-SIMON ESZTER: „Veled a kőfalon is átugrom” Határátlépő fiatalok a Bibliában	124
TŰRŐKÉPESSÉG	
BÁCSKAI KÁROLY: A keresztény tűrőképesség határai	
Exegetikai szemelvények Péter első leveléből	143
JOÓB MÁTÉ: A határtalan megbocsátás határai	153
OROSZ GÁBOR VIKTOR: A határtalan szentsége: az úrvacsora	167
SPIRITUALITÁS	
PÁNGYÁNSZKY ÁGNES: Határátlépések szent és profán között Barbara Brown Taylor homiletikájának spirituális útkeresése	187

6 TARTALOM

HAFENSCHER KÁROLY: A felfogható és a felfoghatatlan határa a liturgiában avagy miért kell felemelnünk a szívünket?	200
BALOGNÉ VINCZE KATALIN: Egy hitoktató „sárga-kék” határtapasztalatai Nemes Nagy Ágnes műveinek önreflektív olvasása kapcsán	214
FINTA GERGELY: Johann Sebastian Bach <i>Clavier-Übung III.</i> című kötete a musica és a mathematica határán	223
A kötet szerkesztői	xxx

Csepregi Zoltán

KISHATÁRFORGALOM

JÓSZOMSZÉDI KAPCSOLATOK ÉSZAK-MAGYARORSZÁG REFORMÁCIÓJÁBAN

Évekkel ezelőtt kezdtem dolgozni egy tanulmányon, melynek a „Grenzenlos” munkacímét adtam, és melyből az alábbi eszmefuttatás nőtt ki. Az fogalmazódik meg benne, hogy nemcsak ez az ország kicsi, ahogy a szólás járja, hanem az egész Elba és Duna közti régió keresztül-kasul könnyedén bejárható, például Wittenbergtől Brassóig. Valaha revelatív erővel jelent meg a hazai irodalomtörténet-írásban a tágölelésű *Hungarus* fogalma. A *Hungarus*-kategória komolyan vételéből, illetve további bővítéséből súlyos módszertani követelmények adódnak: a lokálpatrióta (erdélyi szász, cipszer, sziléziai stb.) érdeklődés feladása és a kutatás perspektívájának szélesítése. Természetesen ezeket a kapcsolatokat, hálózatokat, határátlépéseket mindig is számontartottuk, különösen a késő középkor és a humanista kultúra vonatkozásában. A vizsgált esetben többről van azonban szó, mint információáramlásról, eszmék recepciójáról, peregrinációról, tudósbarátságokról: hiszen a felsoroltak mögött fontos szervező tényezőnek tűnik a feltételezhető rokoni kapcsolatrendszer, a közép-kelet-európai német városi polgárság több irányban átjárható szövete.

A tescheni hercegség területén négy folyó, az Odera, a Visztula, a Vág és a Morva vízgyűjtője határos egymással viszonylag alacsony vízválasztókon, négy út fut itt össze Boroszlóbból, Krakkóból, Budáról és Bécsből, és négy etnikum tagjai érintkeznek egymással, csehek, lengyelek, szlovákok és németek. A Teschen környékén találkozó három történelmi tájegységnek, Sziléziának, Észak-Magyarországnak és Morvaországnak a kishatárforgalmáról¹ szólnak az itt következő történetek.

Ez a három tartomány, még ha közjogilag más-más korona alá tartoztak is, perszonálunió révén Hunyadi Mátyás, a Jagellók és I. Ferdinánd államaiban ugyanahhoz a politikai struktúrához tartoztak, s gazdaságilag, kulturálisan és nyelvileg igen közel álltak egymáshoz, de egyházi kapcsolataik is már a reformáció megjelenése előtt kezdtek kiépülni: cseh alattvalók kaptak magyarországi stallumokat és fordítva.

¹ Nem titkolható, hogy a cím ötletét Erich Kästner *Der kleine Grenzverkehr* (1938) című remekéből kölcsönöztem.

A huszita skizma miatt ugyanis a Hunyadi- és a Jagelló-kori magyar adminisztráció többé-kevésbé sikeresen próbálta leválasztani Morvaországot és Sziléziát Prágáról, és ezeket a tartományokat közvetlenül Budáról kormányozni.

A reformáció eszméinek jelentkezésekor az észak-magyarországi városok kapcsolatrendszere már évszázadok óta szilárdan kialakult. Nehéz megmondani, hogy az áruk (és a pénz) mozgása volt-e elsődleges (ebben az irányban főleg a réz és a gyapjú kivitele, valamint a posztó behozatala), s erre a kereskedelemre épültek-e a személyes életpályák, a mesterlegények vándorlásai, melyek rokoni és üzleti kapcsolatok kiépüléséhez vezettek, vagy megfordítva. A 15. században az egyetemjárás elterjedésekor a diákok már kitaposott ösvényeken indulhattak, mindig egymás nyomán járva, mint a hangyák, s ezt az úthálózatot csak módosíthatták, de nem zilálhatták szét teljesen olyan események, mint a huszita skizma (mely Prága szerepét csökkentette) vagy Mátyás hódításai és a Jagelló birodalom expanziója (melyek még inkább felértékelték a magyar-morva-sziléziai kapcsolatokat). A megváltozott hatalmi struktúrával magyarázható, hogy ezek a szálak az egyházi intézményrendszert is érintették. A humanista hálózatok már ilyen adottságok mentén szerveződtek Bécs, Olmütz, Boroszló, Krakkó, Buda központok között. A reformáció mozgalmának megjelenése csak annyi változást hozott, hogy a régió egyetemeinek látogatottsága visszaesett, és a legtöbb diák – Boroszlóig vagy Lipsceig a kijárt csapáson haladva – Wittenberget választotta úticélul.

A kishatárforgalom mellett azonban talán a „kisperegrináció” fogalmát is be lehetne vezetni. A 16. század második felében ugyanis – más okok mellett talán a színvonalas hazai iskolarendszer kiépítésének köszönhetően is – visszaesett a külföldi egyetemek látogatottsága és néhány önéletrajzban ilyesféle megfogalmazásokkal találkozni: „akadémiai peregrinációra indultam Sziléziába és Morvaországba” (1584) vagy: „akadémiai peregrinációra indultam Magyarországra és Erdélybe” (1588).²

Elsősorban tehát a morva-sziléziai-magyar régió a földrajzi környezete azoknak az eseményeknek, jelenségeknek, melyeket most vizsgálok, szereplőink többnyire itt mozognak, ide köti őket többszörös nyelvi, kulturális és politikai identitásuk.³

Bernhardt és Rother

A bányavárosi felkelésben (1525–1526) a bányászok többek között a Pál-féle apostoli üdvözetet (Róm 1,7 par) használták megkülönböztető, ismertető jelként, elvbarátaihoz intézett leveleiket ezzel vezették be.⁴ Nyilvánvaló, hogy az apostoli üdvözet

² BUCHWALD 1896, 173. o.; Buchwald 1897, 71. o.

³ CSEPREGI 2016.

⁴ RATKOŠ 1957, 42–44., 47., 60., 98. o.; Csepregi 2013, 49–50. o.

– szemben a humanista, a politikai, az egyházi levelezés bevett formuláival – az úgynevezett evangéliumi mozgalmon belüli identifikációs eszközként szolgált.

Az egyházi bevételeket és kiadásokat is rögzítő besztercebányai számadáskönyv 1525/26-os bejegyzései egy prédikátor ellátását számolják el 1525. március 29-től 1526. január 3-ig és két prédikátorét 1526. január 4-től március 28-ig.⁵ Ha jól értelmezem e számadáskönyv adatait, akkor 1525 tavaszától az év végéig egy név szerint nem azonosítható prédikátort tartott el Besztercebánya, majd 1526 első hónapjaiban a sziléziai Simon Bernhardt, illetve káplánja látta el ezt a szolgálatot.⁶ A besztercebányai városi számadáskönyv legalábbis 1526 tavaszán megemlékezik egy Simon és egy Gilg nevű prédikátorról, illetve a prédikátor káplánjáról.⁷

A név szerint nem ismert (vagy „Gilg”-ként azonosítható?) besztercebányai prédikátorra vonatkozó adatok azért fontosak, mert 1525. szeptember 21–22-én ebben a városban kelt három egyugyanazon kéztől származó levél, melyek megfogalmazását már Heckenast Gusztáv joggal tulajdonította egy lutheri szellemű prédikátornak.⁸ A levelek egységesen az apostoli üdvözlettel kezdődnek, s egyikük, melyet a besztercebányai munkások a hodrusbányaiaknak küldtek, többek között a következő sorokat tartalmazza: „Kérünk azon kívül benneteket mint kedves testvéreinket, hogy úgy járjatok el ügyetekben, hogy az keresztény és evangéliumi legyen.”⁹

Ugyanez a Simon Bernhardt korábbi besztercebányai vendégpredikátor már szintén az evangéliumi mozgalom szóhasználatában ír 1526 májusában az apostoli üdvözlettel indított levelében Felső-Sziléziából a selmecieknek, hogy oda megy: „ahol Isten igéjét szívesen hallgatják és hagyják szabadon hirdetni”.¹⁰

A bártfaiak papkeresésébe 1525. május 7-én beleavatkozó korponai tanács viszont azzal érvelt igehirdetője megtartása mellett: „...mivel Bölcsességtek nálunk sokkal könnyebben és egyszerűbben tesz szert egy másik jó, vagy még jobb prédikátorra, ahogyan például most Gorg prédikátor úr Teschenből, egy igaz, tudós és evangéliumi ember Besztercebányára jött, hogy az ottani prédikátort visszatérteig helyettesítse, ezért ha őt Bölcsességtek keresztényi módon fölkeri, nem hinnénk, hogy visszautasítaná.”¹¹

⁵ RATKOŠ 1957, 417–418. o.

⁶ 1513 nyári félévében iratkozott be Bécsben Simon Bernhardt de Frawnstat a Teschen melletti Pernstein-birtokról, 1522–1528 között Troppau, aki később Brieg prédikátora lett. In: GALL–SZAIVERT 1959, 400. o.

⁷ RATKOŠ 1957, 333–334. o.

⁸ HECKENAST 1952, 379. o. A kézírásra lásd MOL, DF 235583, 235584, 267069, 286902.

⁹ „Yber daß pitten wyr euch als unßeren lieben bruederr, ir wolt also handeln in eueren handell, daß do cristes unnd ewangeliß werde...”. In: RATKOŠ 1957, 89–90 o. A másik két levél: Uo. 88., 90–91. o.

¹⁰ „...wo man gottes wort gern horet undt frey lest predigen.” In: RATKOŠ 1957, 174–175. o.

¹¹ CSEPREGI 2013, 374. o.

E mondat alapján a Teschenből meghívott Simon Bernhardt prédikátor káplánja vagy helyettese volt az a Georg (Gorg/Gilg), aki a bányászfelkelés idején is Besztercebányán tartózkodott (már Bernhardt távolléte idején), és ő fogalmazhatta a bányászok nevében az „evangéliumi” stílusú leveleket. Ezt a tescheni Georgot, akit a bányavárosba 1528-ban is meghívtak,¹² 1539-ben írt levele hangvétele alapján egynek vehetjük azzal a tescheni Georg Rother prédikátorral, aki végül sikerrel közvetítette egy kollégáját Magyarországra.¹³ Rother ugyanis 1539-ben kapott ajánlatot Besztercebányáról, amit továbbadott a Pernstein család kezén lévő Freistadt (Karviná, CZ) cseh prédikátorának, Bartholomaeus Francíknak, őt már tőle függetlenül a bányaváros József nevű tót prédikátora is javasolta az üres német kápláni állásra.¹⁴ Francík ezt a meghívást el is fogadta.¹⁵

A bányavárosi felkelés utójátékaként ide kívánczok a másik reformátor egyéni sorsa is: Simon Bernhardt hosszas tárgyalások és több hónapi vendégeskedés után sem fogadta el végül a neki felajánlott besztercebányai prédikatúrát, sem a selmeci plébániát (a bizonytalan helyzettől és a hatóságoktól, főleg a beszercei plébánostól, illetve az esztergomi érsektől való félelmében), hanem visszatért előbb Teschenbe, majd Brieg városának evangélikus papja lett.¹⁶ A liegnitzi hercegség első protestáns egyházi rendtartásának bevezetésével Bernhardt lett a tartományi egyház első szuperintendense, papszentelésre nyert felhatalmazással.¹⁷ Ugyanő még 1537-ben is elhárított egy selmeci meghívást.¹⁸

A két Achatius

Észak-Magyarországon és a vele határos Felső-Sziléziában legalább két „magiszter Achatius” is tréfálkozik a kutatókkal, kettejük családneve Kretschmar és Hensel (utóbbit a magyar nyelvű irodalom előszeretettel becézi Achatius Imrének¹⁹). A viszonylag ritka keresztnév megengedi, hogy a források csak kivételesen említik őket vezetéknevükön, jóllehet pályájuk többször kereszteződni látszik. Életrajzi adataikat próbálok a következőkben elkülöníteni.

¹² BUNYITAY-RAPAICS-KARÁCSONYI 1902, 361. o.

¹³ BUNYITAY-RAPAICS-KARÁCSONYI 1906, 352., 362–363. o.

¹⁴ Uo, 350–353. o.

¹⁵ Uo, 362–363. o.

¹⁶ ROSENAUER 1876, 4–5. o.; RATKOŠ 1957, 103., 174–175. o.; HAMMANN 1967, 35–38. o.; GRÜNHAGEN 1870, 1345., 1410. o.

¹⁷ GRÜNHAGEN 1870, 186–189. o.; SCHIMMELPFENNIG 1868–1872; SCHOLZ 1934.

¹⁸ BUNYITAY-RAPAICS-KARÁCSONYI 1906, 195. o.

¹⁹ FRANKÓI 1873, 116. o.; ZOVÁNYI 1922, 60., 103–104. o.

A magiszteri cím indokolja, hogy az egyetemi matrikulákból induljunk ki. A wittenbergi egyetemre 1518. október 8-án iratkozott be „*Achacius Kretschmar ordinis s. Johannis baptiste Rodiorum militum frater, Vniuersitatis Franckfordien. Magister Vratislaviens.*”, tehát boroszlói illetőségű, odera-frankfurti magiszter, johannita lovagrendi szerzetes volt.²⁰ Magiszteri címét már 1506. szeptember 1-jén, az újonnan alapított frankfurti egyetem első szemeszterében szerezte,²¹ azaz 1485-ben vagy még ennél is korábban kellett születnie. Egy briegei adat szerint ugyanő 1514-ben dicstelen körülmények között távozott az ottani ferences kolostorból, majd a johannita rendház gazdaságát vezette, míg boroszlói bírái fejére nem olvasták lopásait.²² Wittenbergi tanulmányai után állítólag 1525-ig a sziléziai Löwenbergben (Lwówek Śląski, PL) működik, majd eltűnik szem elől, pontosabban alakja és életrajza összekeveredik névrokonáival.²³

Másik „Ákos mesternek” egy lőcsei illetőségű krakkói diák kínálkozik (az erdélyi és nyugat-magyarországi Achatiusokra vonatkozó szórványos egyetemi adatokat valószínűleg kizárhatjuk ebből a vizsgálatból), aki 1515. január 5-én iratkozott be Krakkóban mint „*Achacius Petri de Lauczouia dioc. Strygoniensis*”, és 1518 májusában volt ugyanott baccalaureus mint „*Achacius de Leuczovia*”.²⁴

Harmadik Achatiusunk (Hensel) bártfai illetőségű klerikus, apai neve alapján könnyű megkülönböztetni a lőcsei-krakkói diáktól: „*wirdig herr Achacius, ein son etwa Hieronymi Hensel, unsers mittburgers*” – írta róla a bártfai tanács a kassainak 1521-ben.²⁵ A krakkói főanyakönyvben és a magyar bursa névsorában nem találtam, de itt lett 1512-ben baccalaureus és 1522 elején magiszter volt, az utóbbi bejegyzés szerint: „*Achacius de Bartwa (sacerdos existens priuatus)*”.²⁶ 1523 tavaszán a bártfai tanácshoz intézett levelét „*magister Achacius Hensl*”-ként írta alá.²⁷

A szakirodalom szerint Hensel előbb Kassán diakónusként Henckel János plébános helyettesítette, míg az Mária királyné mellett szolgált udvari prédikátorként, majd 1525-ben Eperjesen és talán még ugyanebben az évben Körmöcbányán lelkeskedett, holott a kassai levéltáros Kemény Lajos határozottan állította 1891-ben,

²⁰ FÖRSTEMANN 1841, 73. o.

²¹ Lásd: BAUCH 1897, 22. o: *Achatius Andree Kretschmer de Wratislauia*. Ugyanígy szerepel a matrikulában is a nyári félév elején a sziléziai náció legelső beiratkozottjai között: FRIEDLÄNDER 1887, 15. o.

²² GRÜNHAGEN 1870, 179. o.

²³ KARZEL 1979, 231., 356. o.

²⁴ HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2017, 4086. o. A magyar bursa névsorából hiányzik!

²⁵ KEMÉNY 1891, 10. o.

²⁶ HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2017, 3696. o.

²⁷ MOL, DF 218141 (1523.04.16.).

hogy Achatius kassai működésének semmiféle nyomát nem tudta felfedezni.²⁸ A forrásokat újra olvasva teljesen egyértelmű számomra, hogy a történeti irodalom egyszerűen felcserélte Wolfgang Schustel²⁹ és Hensel személyét. Schustel volt 1526 tavaszán a kassai prédikátor, aki a böjt kérdésében vitába keveredett, és Hensel volt az a bártfai születésű krakkói magiszter, aki ellen II. Lajos külön levélben lépett föl 1525 február 3-án.³⁰ Achatius tehát nem szolgált Kassán, hanem Bártfáról ment át 1525-ben Eperjesre.

Körmöcön Hensel már plébánosként szerepel, de nyilvános házassága miatt – „*publice matrimonium sacrilegum et incestuosum contraxisse*” – 1531-ben lemondani kényszerült.³¹ Utódja Schaider Pál mégsem említi név szerint az általa kiebrudalt evangéliumi prédikátorok sorában.³² Körmöci működését egy mára elveszett kézirat, illetve ennek hatástörténete örökölte meg. A kisszebeni Christoph Schröter írt ellene 1533-ban egy *Diplois* című művet, melynek kézírata megvolt Andreas Czemanka könyvtárában. Ez a könyvtár elégett, csupán katalógusa maradt fenn,³³ s ebből az egyetlen adatból konstruált Daniel Waechter kisszebeni krónikája kerek történetet, melynek esszenciáját Johann Samuel Klein és Martin Klanicza tették kézikönyvükben közkinccsé.³⁴

Schröter írásának dátumából úgy tűnik, Schaider Pál rövid regnálása után Hensel visszatért a körmöci plébániára, őt látogathatták meg érseki biztosok 1533 nyarán, neki szólhatott ezután a királyi leirat, s őt citálhatta a következő év elején maga elé Várday Pál érsek.³⁵ Ezekhez az újabb tortúrákhoz valószínűleg nem volt elég türelme, ezért 1534. február 27-én végleg feladta a körmöci plébániát.³⁶

Kérdés, hogy ki lehet az a „*magister Achatius*”, akit a sziléziai irodalom 1525 és 1529 között reformátori szellemű troppai cseh prédikátorként tart számon, s

²⁸ FRAKNÓI 1873, 116. o.; HÖRK 1896, 25–26. o.; BÉKEFI 1906, 421–422. o.; ZOVÁNYI 1922, 60–61. o. Ezzel szemben: KEMÉNY 1891, 10. o.

²⁹ CSEPREGI 2014a, 14–15. o.

³⁰ KEMÉNY 1891, 53–54. o.; BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1902, 189–190., 244–245. o.

³¹ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1904, 130–132. o.; ZOVÁNYI 1922, 103–104. o.

³² BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1904, 216–224., 220. o.

³³ OSZK, Fol. Lat. 3415: 85r–97r (nr. 38): *Index librorum impressorum partim, partim manuscriptorum ad illustrationem utriusque rei Hungariae permultum facientium ex Bibliothecis, quae sparsim habentur, fideliter congestus per Andream Czemanka*. Fol. 95v: *In Quarto. Chrystophori Schröteri Cibiniensis Elegia et Diplois adversus Achacium Cremniciensem P.E. MSC. 1533. & 5.*

³⁴ Daniel Waechter: *Status et fatorum ecclesiae evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae ac Slavicae in regia ac libera civitate Cibiniensi succincta descriptio* (kézirat: 1778); KLEIN 1789, 2. o.; KLANICZA 1865, 233–234. o.

³⁵ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1904, 261–262., 287–288. o., 329–330. o. Vö. ZOVÁNYI 1922, 106–107. o.

³⁶ VESELÝ 1997, 592. o.

aki 1527 májusában Kassán meglátogatta Johannes Henckelt.³⁷ Kézenfekvő, hogy személyében az egykori bártfai és eperjesi diakónust, Henselt lássuk, akinek így akkor átmenetileg meg kellett szakítania körmöcbányai foglalkoztatását (ha ez nem volna eleve későbbre tehető). Gyengébb érv szól amellet, hogy Kretzschar volt a kassai látogató, tudniillik az a körülmény, hogy akkor innen éppen szülővárosába, Boroszlóba indult volna Johannes Hesshez.

Hensel körmöci lemondása után Johannes Tropper³⁸ jägerndorfi (Krnov, CZ) lelkész vendége, illetve a város prédikátora lett. Erre az a levélváltás derít fényt, melyet Brandenburgi György örgróf a lelkészi állások betöltése ügyében folytatott sziléziai hercegségével. Miután 1535 elején mind Tropper plébános, mind Johannes Biber (Castor) cseh prédikátor bejelentették távozási szándékukat, a már egy ideje a városban tartózkodó Achatius javasolták utódnak.³⁹ Úgy tűnik, sem a tartományúr, sem a szenátus nem akarta elfogadni a jelöltet, talán azért, mert a polgároknak nem tetszettek a pályázó túl visszafogott és így kevésbé megragadó prédikációi.

Ez Tropper leveléből lesz nyilvánvaló, aki azt írja az örgrófnak, hogy csak azért mert elfogadni a selmeci meghívást, mert egy képzett és istenfélő (*fromm*) prédikátor áll rendelkezésre, aki méltó a város alkalmazására. Azok persze, akik az igehirdetésben a hangzatos szavakat kedvelik, hiányolják ezt nála. De tudja, hogy a fejedelem szívét meg fogja nyerni, s egy másik Konrádot – „*einen anderen Conrad*” – fog felismerni benne, hiszen igehirdetési stílusa erre (Cordatus prédikációira) emlékeztet. A kritikusok kifogásainak ezért a tartományúr ne adjon hitelt. Első hallásra Troppernek sem tetszett Achatius szószéki teljesítménye, de azóta már belejött feladatába és alapos prédikációkat tart. A bírálatoknak az a valódi oka, hogy a leobschützi prédikátor igen nagy szónok, s itt mindenkit hozzá mérnek. Aki viszont a tartalomra kíváncsi, az nem törődik a fellengzős szólamokkal és a cizellált fordulatokkal. Pál apostol példája arra tanít, hogy az igazság mindig többet nyom a latban és előbb célba talál, mint a szóvirágok (1Kor 1,17). Tropper ugyan Achatius helyetteseül szemelte ki, de ha ura elégedetlen vele, Achatius önként tovább áll, s ő meg más utódot keres.⁴⁰

Távozása indokait megvilágító következő levelében április 9-én Tropper visszatér Achatius személyére, megtudjuk, hogy már fél éve, szeptember óta lakik és étkezik nála mint prédikátor, az ifjúság oktatója, az új liturgia betanítója és a plébános reménybeli utódja. Kiváló jelleme mellett Achatius értékesé teszi, hogy három

³⁷ BUNYITAY-RAPAICS-KARÁCSONYI 1902, 325. o.; KARZEL 1979, 231., 356. o.

³⁸ Talán ő volt 1507-ben Johannes de Opauia néven a bécsi egyetem diákja: GALL-SZAIVERT 1959, 344. o.

³⁹ CSEPREGI 2013, 403. o.

⁴⁰ StAN, BL 912: 24–25; ERDMANN 1883, 21–23. o.

nyelven képes prédikálni. Ha jó volt Löwenbergben és Troppauban négy évig, Körmöcbányán pedig hat évig, akkor Jägerndorfban is biztosan beválik.⁴¹ Ez utóbbi kijelentés, megvallom, már teljesen zavarba hozott, holott úgy éreztem, a szóba jövő matrikulák és névsorok végigböngészésével sikerült minden rendű és rangú Achatiusok szakértőjévé képeznem ki magam. Vagy Tropper keveri itt Kretschmart és Henselt, ami meglepő lenne, mert személyes ismerősük volt, vagy bennem keveredtek össze végképp életrajzi adataik. És hogy teljes legyen a kép, tudnunk kell, hogy a sziléziai plébánia körüli vitával egyidejűleg Tropper ugyanezt a Henselt ajánlja Selmece magá helyett: „Ha nagyon hosszúra nyúlna a rám való várakozás, magiszter Achatius, egykori körmöci lelkész, most az én vendégem a mai napon már útnak is indul. Válasszátok őt, mint Mária a jobb részt! Achatius magyarországi, a bölcsőtől fogva boron nevelkedett, nekem a mindennapi borivás igen ártalmas.”⁴²

Ez az idézet is egyértelművé teszi, hogy Tropper Henselről beszél, ő volt Körmöcbányán hat évig (1529–1534?), előtte pedig Löwenbergben (1525-ig, a bártfai és eperjesi fellépésig?) és Troppauban (1526–1529?). Akkor viszont a sziléziai történetírás szerepelteti e helyszíneken tévesen Kretschmart Hensel helyett, s hazai hagyományunk indokolatlanul teszi meg Henselt már Mohács előtt körmöci plébánosnak. A bártfai magiszter Achatius a határok átlépésében így méltó párja a budai Johannes Kreslingnek⁴³ és a passauai Wolfgang Schustelnek.⁴⁴

Achatius Brandenburgi György hogy, hogy nem, nem tartotta alkalmas plébánosnak, ezért utasította helytartóját, hogy Boroszlóból kérjen tanácsot Johannes Hesstől és dr. Wipertus Schwab jogásztól.⁴⁵ Az alkalmatlanság indoklása, melyet a levél eredetileg mellékletként tartalmazott, sajnos nem maradt ránk. Jägerndorfban minden további nélkül alkalmaztak házas papokat, s más botrányos esetek tudomásunk szerint nem tapadtak Achatius mester nevéhez. Achatius Hensel Tropperrel együtt elhagyta Sziléziát. 1536–38-ban hodrusbányai lelkész, ezután selmeci rektor

⁴¹ StAN, BL 912: 33–34; ERDMANN 1883, 25. o.

⁴² BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1906, 8. o.

⁴³ Johannes Kresling (Buda, 1488/90 – Selmecebánya, 1549): humanista szónok, prédikátor, a bécsi egyetemen tanult (imm. 1508.04.14), 1509 BA, Krakkóban folytatta (imm. 1510/11), ahol a magyar bursa tisztségviselője és 1514-ben MA, 1515-ben újra a bécsi egyetemen találjuk. Budán lett pap, 1525 elején Körmöcbányán prédikált, fogságba vetették házassága miatt, és mert a reformáció elveit hirdette a bányavárosokban. Egy év múltán újra selmecebányai prédikátor, majd a sziléziai Boroszlóban, 1529–1535 Goldbergben, 1535-től pedig Jägerndorfban plébános. 1536-ban tért vissza Magyarországra, s Korponán, 1541-ben Selmecebányán lett pap. BREZNYIK 1883, 80–82. o.; HAMMANN 1965; MBW 12: 466–467; TÜSKÉS 2008, 6325. o.; HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2017, 3854. o.

⁴⁴ CSEPREGI 2014a, 14–15. o.

⁴⁵ Csepregi 2013, 406. o.

lett, 1541-ben Johannes Panicula halála után újra Selmecbányán helyettesítette a plébánost, s 1549-ben halt meg mint a selmeci iskola rektora.⁴⁶

Tropper, Kresling és Biber

A reformáció kezdetét Briegben ahhoz kötik, hogy az előző fejezetben bemutatott, Troppauból származó Johannes Tropper 1524. július 17-én a Szent Miklós-plébániatemplomban az egyházi visszaélések ellen prédikált. A következő év elején állandó szószéket kapott itt, s körülötte bontakozott ki a város evangéliumi mozgalma. Bevezette a mindennapi prédikációkat, és elérte néhány babonaságnak ítélt szertartás megszüntetését. 1526. május 15-én nősült meg, egy volt apácát vett feleségül. 1528 végén lemondott prédikátori állásáról és ismeretlen helyre távozott. Ennek nem Ferdinánd király erélyes fellépése és Tropper házassága lehetett az oka, hiszen a helyére nyomban a tescheni Simon Bernhardt került, aki ugyancsak nős volt.

Az 1530-as évekre Goldberg vált a liegnitzi hercegség fontos szellemi központjává és a schwenckfeldianizmus elleni teológiai küzdelem bázisává. A liegnitzi egyetemalapítási kísérlet kudarca után Valentin Trotzendorf iskolája épült itt ki Johannes Kresling plébános hathatós támogatásával (1530–1535). Erről az aranykorról egy Ambrosius Moibanusnál megőrzött disztichon is tanúskodik:

*Floruit Helmrigo respublica consule, dicit,
Concio Creslingo salva docente fuit.*⁴⁷

A régió legkeresettebb középiskolájának Goldberg számított. Az 1551-től vezetett lőcsei *Testamentbuch* adatai szerint az ösztöndíjas diákok első számú úticélja Goldberg volt, megelőzve Bártfát és Boroszlót is, s a lelkészjelöltek pedig többnyire Briegben jelentkeztek ordinációra.⁴⁸ Goldbergben tanult Daniel Türk, aki Lőcsén rektor lett, majd a bírói hivatalig vitte, s Goldbergből érkezett Lőcsére rektornak Trotzendorf tanítványa, a leobschützi származású Benjamin Lybschwitz (1550–1553), aki később orvosdoktor lett, és a bécsi egyetemen több évig töltötte be a magyar *natio* prokurátorának tisztjét.⁴⁹ Goldbergi diák volt és további wittenbergi képzés után Briegben nyerte el papi hivatalát Antonius Platner, majdani lőcsei plé-

⁴⁶ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1906, 74., 290., 542. o.; BREZNYIK 1883, 80., 82. o.

⁴⁷ BAUCH 1921, 75–76. o.; SCHEIBLE 1977, 1581. o.

⁴⁸ Goldbergre vonatkozó adatok: KATONA 2011, 41., 45., 68., 73., 75., 115., 121–122. o.; Briegre vonatkozó adatok: KATONA 2011, 184., 232., 238., 245., 282. o.

⁴⁹ HAIN 1910, 96. o.; KATONA–LATZKOVITS 1990, 22–24. o.

bános és 24-városi szenior,⁵⁰ s ugyanezt a pályát futotta Konrad Henckel, az ismert humanista unokaöccse, kassai parochus is.

A papszerzés legfontosabb utánpótlási vonala azonban, mint Simon Bernhardt és Johannes Tropper esetében már láttuk, nem ide, hanem a felső-sziléziai Teschenbe és Troppauba vezetett, valószínűleg a közelség okán, hiszen e két hercegség hatalmi és egyházszervezeti viszonyai egymástól is jelentősen különböztek.⁵¹

Tropper 1534. november 11-én kelt levelében így foglalta össze pályafutását: „A pápaság alatt egykor négy évig voltam Selmecen prédikátor [1521–1524?], megint négy évig Briegben Frigyes liegnitzi herceg uralma alatt [1525–1528], most Jägerndorfban is a negyedik év telik el [1531–1534], adja Isten, hogy mielőtt meghalnék, ugyanennyit töltsék el a selmeci szószéken.”⁵²

Egy 1528. április 24-i leveléből viszont az derül ki, hogy a besztercebányaiak is tartoznak neki korábbi szolgálataiért, a pénz egy részét Simon Bernhardt hozta el neki, más részét Wittenbergen keresztül küldték a bíró, Valentin Schneider sógorával. Ebből világos, hogy Tropper valamikor, talán évekkel korábban prédikátora volt Besztercebányának, de levelében arra is utal, hogy rokonai kapcsolat köti oda (felesége révén?).⁵³ Érdekesen fonódik össze egymással a Teschen környéki (freistadti) Bernhardt és a troppai Tropper pályája, mindketten megfordultak az 1520-as években mind Selmecen, mind Besztercebányán prédikátorként, egymással egy időben is, azután meg Briegben lettek kollégák. Valószínű, hogy egymást ajánlhatták e városok figyelmébe.

A fent idézett rövid életrajzi beszámoló szerint Tropper 1531-ben tűnt fel Jägerndorfban mint a város plébánosa, ahol a besztercebányai Johannes Biber volt a cseh prédikátor, kézenfekvő, hogy ő közvetítette a meghívást. 1535-ben Tropper átment Selmecre, 1536-ban az ottani plébániáról is lemondott azzal, hogy visszatér Jägerndorfba, de ott nem bocsátották meg neki korábbi hűtlenségét.⁵⁴

Az Észak-Magyarországgal ugyancsak szomszédos Jägerndorf viszont éppúgy rá volt szorulva a Garam menti bányavárosokkal való együttműködésre, mint azok órá. E két terület egyházai között alakult ki a legélénkebb kétirányú közlekedés.

A jägerndorfi hercegség első reformatori prédikátora, Johannes Biber Besztercebányáról érkezett mint *böhmischer prediger* 1528 körül, tehát nem sokkal azután, hogy

⁵⁰ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1904, 430., 434–436., 445. o.; KATONA–LATZKOVITS 1990, 11–31. o.; Platner 1567. április 24-i briegi ordinációs bejegyzését a fennmaradt regiszter őrizte meg; SOFFNER 1897, 294. o. Vö. HAIN 1910, 111. o.

⁵¹ BIERMANN 1874; BIERMANN 1897.

⁵² BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1906, 8. o.

⁵³ RATKOŠ 1957, 117–118. o.

⁵⁴ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1906, 117. o.

az új birtokos, Brandenburgi György 1527 decemberében hozzálátott az egyházi viszonyok rendbetételéhez.⁵⁵ Besztercebányával később is tartotta a kapcsolatot, 1532 szeptemberében Valentin Schneider bírónak küldte meg az új hittételeit. Cordatus 1529-ben kifejtett gondolatmenetéhez hasonlóan Biber az 1532-es török hadjáratot is Isten büntetésének tekinti azért, mert Magyarországon és Ausztriában a hatóságok üldözik az evangélium hirdetőit.⁵⁶

Biber hittételeit meglepő módon Ferdinánd királytól eredezteti. Állítása akár valós, akár megalapozatlan, hátterét mindenképpen az 1532 július-augusztusában Nürnbergben kötött fegyverszünet képezte (*Nürnbergi Anstand*), melyben V. Károly császár tekintettel a török veszélyre felfüggesztette a protestánsokra legutóbb az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen kimondott birodalmi átkot és az ellenük indított büntetőpereket. Ezekkel a tárgyalásokkal ugyan Ferdinánd király nemhogy nem állt kapcsolatban, hanem a tartományaiban érvényesített valláspolitikára továbbra is szigorúan a korábbi protestánsellenes irányvonalat követte, ám a Nürnbergben tárgyaló küldöttek körében valóban született nem egy feljegyzés a megtűrendő vallási tanításokról. Ilyen felsorolás ugyan megegyezés hiányában végül nem került bele a fegyverszüneti szerződésbe, és Biber listája egyetlen ránk maradt fogalmazvánnyal sem azonos, de fel lehet fogni ezek kivonatos összefoglalásaként.⁵⁷

Biber azért közli értesüléseit a besztercebányai bíróval, hogy szülővárosát bátorítsa az új tanok befogadására és nyílt megvallására. A felsorolásban szerepel az egyedül hitből való megigazulás, az oltáriszentség két szín alatt vétele, a böjt és a gyónás kötelezettségének eltörlése, a papok házassága, a búcsúnak, az újabb misealapítványoknak és szerzetesei fogadalmaknak a tilalma, valamint a követelések a szentek ünnepeit és tiszteletüket is korlátoznák. Az egyik pont ráadásul a spiritualista vagy zwingliánus felfogás szerint Krisztusnak a földi jelenlétét is tagadja, de még szokatlanabb a szentségek számának meghatározása: kettő marad, mégpedig az oltáriszentség és a házasság. Ezek a példa nélkül álló gondolatok hitelesítik is Biber információit: nem a reformáció sztereotípiáit igyekszik rátukmálni Valentin Schneiderre (mondjuk az Ágostai hitvallás kivonatolásával), hanem olyan konkrét információkat, melyek őt magát is meglephették. A tételsor furcsaságaira két magyarázat képzelhető el: ez a szöveg valójában vagy sziléziai spiritualistáktól származott, vagy tényleg olyan királyi hivatalnoktól, aki tájékozatlanságból vagy tudatos hitelrontásból keverte a különféle reformációs irányzatok tantételeit. Mint

⁵⁵ Csepregi 2013, 402–403. o.

⁵⁶ Csepregi 2013, 400–402. o.; vö. ROSENAUER 1876, 6., 10. o.

⁵⁷ KOHNLE 2001, 395–406. o. A tárgyalások bőséges dokumentációja a *Deutsche Reichstagakten* 10. kötetében található.

a következő fejezetben látni fogjuk, Johannes Eck is így járt el az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésre összeállított 404 tételében.⁵⁸

Biber 1553-ig mutatható ki Jägerndorfban, 1538-ban az ottani iskola színvonalának emeléséért veti latba az örgróf titkáránál ékesszólását és befolyását,⁵⁹ 1539-ben a polgárság körében eluralkodó laza erkölcsök, a *hurerey* és *bueberey* ellen emeli fel a szavát, 1541-ben pedig azokról a személyekről vezet pontos nyilvántartást, akik az evangélium botrányára nem hajlandók a két szín alatt kiosztott oltáriszentséghez járulni azzal az átlátszó kifogással, hogy megvárják a zsinat állásfoglalását.⁶⁰

A jägerndorfi plébánia helyzete 1531-ben szilárdult meg a korábban Selmeceen, Besztercebányán és Briegben szolgáló Johannes Tropper meghívásával,⁶¹ de ő 1534-ben Selmeceerről kapott ajánlatot.⁶² Az örgróf megütközéssel vette tudomásul papjai távozási szándékát (Biber is ugyanekkor kapott ugyanis meghívást Zólyomból), s kikötve, hogy utódot kell állítaniuk maguk helyett, Troppernek búcsúajándékkul a nyomtatott *Kirchenordnung*⁶³ két példányát adta új szolgálati helyén való üdvös felhasználásra.⁶⁴ György hozzájárulásának birtokában Tropper pozitív választ küldött Selmecebe,⁶⁵ s megkezdődött az utód keresése. A jägerndorfi papok, Tropper és Biber együttesen – mint fent említettem – Achatius Henselt javasolták az örgrófnak mint egy „másik Konrádot”, amivel valószínűleg Cordatuszal való ismeretségére céloztak.⁶⁶ Mielőtt útnak indult volna Magyarországra, Tropper még egy utolsó levelében leszögezte, hogy isteni elhívás alapján és nem anyagi okokból választotta a bányavárosi állást.⁶⁷

Achatius – mint szó volt róla – Brandenburgi György nem tartotta alkalmas plébánosnak. A megkérdezett boroszóiak Goldbergból György régi ismerősét, a budai Johannes Kreslinget közvetítették a megürült plébániára. Próbabprédikációja Hans Jordan helytartó szerint általános tetszéssel találkozott: „Ma tartott itt egy első, s megítélésem szerint igazi, jó, keresztény prédikációt. Hangos, érthető és jó megszólalása van, amint Fejedelmi Kegyelmed, ha Isten akarja, szerencsés megérkezésekor maga is tapasztalni fogja.”⁶⁸

⁵⁸ GUSSMANN 1930.

⁵⁹ CSEPREGI 2013, 409–410. o.

⁶⁰ CSEPREGI 2001, 40–42. o.; CSEPREGI 2013, 410–412. o.

⁶¹ StAN, BL 912: 15–16; ERDMANN 1883, 18. o.; ERDMANN 1887, 6. o.

⁶² BUNYITAY-RAPAICS-KARÁCSONYI 1906, 7–9. o.

⁶³ Új kiadása: OGA 5: (37)63–177 (176. sz.).

⁶⁴ CSEPREGI 2013, 403–404. o. Vö. StAN, BL 912: 20–21; ERDMANN 1883, 18–19. o.; KARZEL 1979, 43. o.

⁶⁵ BUNYITAY-RAPAICS-KARÁCSONYI 1906, 11–12. o.

⁶⁶ StAN, BL 912: 28 (1535.02.25.); ERDMANN 1883, 22. o.; KARZEL 1979, 43. o.

⁶⁷ StAN, BL 912:033–34 (1535.04.09.); ERDMANN 1883, 23–25. o.; KARZEL 1979, 43. o.

⁶⁸ CSEPREGI 2013, 406–407. o.

De a papkeresés egy év múlva újból kezdődhetett, mert Kresling visszavágyott Magyarországra és elfogadott egy korponai ajánlatot. Túlzás nélkül állítható, hogy a jägerndorfi polgárság megsiratta. A tanács így írt Kreslingről az örgrófnak: „Egy évig látott el minket és egyházunkat Isten igéjének tiszta hirdetésével, mely a lélek tápláléka, és a szentségek kiszolgáltatásával, keresztény és tudós férfiú és az isteni ige megszólaltatásában a köznép számára igen érthető, amire nagy súlyt fektetünk, továbbá az egész város nagyon megszerette és mindenki szívesen itt tartaná.”⁶⁹

Jägerndorf kapcsolata Magyarországgal Kresling távozásakor sem lazult, hiszen a selmeci plébánián Tropper utódja 1537-től az éppen őtöle ajánlott jägerndorfi születésű lelkész, Johannes Panicula (Kolb) lett, aki iskolamestert is hazájából szeretett volna hozni Selmecre.⁷⁰ Az iskolamester végül mégsem Jägerndorfból érkezett, hanem Boroszlóból, Ambrosius Moibanus tanítványa, magiszter Antonius Pausius, aki rövid selmeci és beszercebányai tanítóskodás után selmecbányai jegyzőként állapodott meg, s már ebben a minőségében gondoskodott az 1541-ben elhunyt Panicula özvegyéről.⁷¹ Selmecen Kresling lett az új pap, de alig érkezett meg, a városi jegyző, Pausius már hivatást is váltott, s elfogadta a meghívást a jägerndorfi hercegségbe, Leobschütz városának plébániájára, ahol 1545-ig működött.⁷²

* * *

Mi a tanulság a fent megismertetett hét – részint magyarországi, részint a szomszédos tartományokból származó – személy életpályájából és egyházi karrierjéből? Ján Kvačala 1935-ben valamiféle nemzeti mérleget felállítva úgy látta, hogy Szlovákia ugyanannyi papot adott más tartományoknak, amennyit kapott tőlük.⁷³ Ha lehántjuk erről a kijelentésről a történetietlen, de a nemzeti önigazolósdi szempontjából kulcsfontosságú etnikai megközelítést, akkor a tétel nagyjából megáll. A papság forgalma terén az export és az import hozzávetőlegesen kiegyenlítették egymást.

2014-ben készítettem egy átfogó felmérést Magyarország, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia közötti reformátori mobilitásról.⁷⁴ Hangsúlyozom, hogy az iskolai peregrinációt nem is vettem figyelembe, ez ugyanis az egész vizsgált mintában ál-

⁶⁹ CSEPREGI 2013, 407–409. o.

⁷⁰ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1906, 195., 197., 201., 290., 316., 433., 543. o.; BÉKEFI 1906, 452–453. o.

⁷¹ BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1906, 291–292., 466., 548. o.; BUNYITAY-RAPAICS–KARÁCSONYI 1909, 46. o.; ZSINKA 1927, 12–15. o.

⁷² Martinus Dietz leobschützi plébános 1541 végén mondott le: ERDMANN 1883, 27–28. o.; SOFFNER 1886, 139. o.; SOFFNER 1887, 413. o.; KARZEL 1979, 50. o.

⁷³ KVAČALA 1935, 65. o.

⁷⁴ CSEPREGI 2014b

talános jelenség volt. Ez a mobilitás jellemzően azt takarta, hogy a vizsgált személy szokványos karrierje során (diák – iskolamester – lelkész) legalább egyszer tartományt váltott. Ráadásul többszörös váltások is akadtak a magyar-morva-sziléziai régión belül. Ahogy ezt Kvačala is hangsúlyozta, a mozgások kiegyensúlyozottan kétirányúak volt. Magyarország legalább ugyanannyi egyházi értelmiségit küldött a szomszédos tartományokba, mint amazok ide.⁷⁵

A kishatárforgalmat az is elősegítette, hogy a határok innenső és túlsó oldalán ugyanazokat a nyelveket beszélték, a németet és egy a forrásokban többnyire csehnek vagy vendnek nevezett szláv nyelvet, s ezeken a nyelveken kellett a keresett papoknak prédikálniuk. A régióban beszélt szláv nyelveken és német dialektusokon belüli különbségek a kölcsönös megérthetőség határain belül mozogtak.⁷⁶ Ezt figyelembe véve egyáltalán nem meglepő, sőt természetes jelenség a lelkészek térbeli mobilitása. A rendszerből éppen a helyi karrierek lógnak ki, azok a személyek, akik saját hazájukban próbálnak prófétálni.

Levél- és kéziratárak

MOL, DF = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Kéziratár

StAN, BL = Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburger Literalien

Rövidítések

ETE = *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk. Bunyitay Vince et al. 1–5. Szent István Társulat, Budapest, 1902–1912.

MBW = *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*. Ed. Heinz Scheible et al. Frommann–Holzboog, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977–

MPEA = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1–15. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1902–1934.

OGA = OSIANDER d. Ä., Andreas: *Gesamtausgabe*. Hg. Gerhard Müller – Gottfried Seebaß. 1–10. GVH, Gütersloh, 1975–1997.

Szakirodalom

BAUCH, Gustav (szerk.): *Decanatsbuch Das älteste Decanatsbuch der philosophischen Facultät an der Universität zu Frankfurt a. O. I: Die artistisch-philosophischen Promotionen von 1506 bis 1540*. Marcus, Breslau, 1897. (Acten und Urkunden der Universität Frankfurt a. Oder 1.)

⁷⁵ CSEPREGI 2015.

⁷⁶ CSEPREGI 2016, 91–93., 95–97. o.

- BAUCH, Gustav: *Valentin Trozendorf und die Goldberger Schule*. Weidmann, Berlin, 1921. (Monumenta Germaniae Paedagogica 57.)
- BÉKEFI Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. MTA, Budapest, 1906.
- BIERMANN, Gottlieb: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*. Prochaska, Teschen, 1874.
- BIERMANN, Gottlieb: *Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien*. Koch, Prag, 1897.
- BREZNYIK János: *A selmebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I. Joerges, Selmebánya, 1883.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 16. 1895, 29–34., 176–202. o.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 17. 1896, 25–63., 157–186. o.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 18. 1897, 56–72., 239–258. o.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 19. 1898, 111–126. o.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 21. 1900, 113–128. o.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 23. 1902, 183–203. o.
- BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbücher seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 24. 1903, 78–96., 236–263. o.
- CSEPREGI Zoltán: Notbischof auf dem Rechtswege. Zur Reformation in den oberschlesischen Herzogtümern von Georg dem Frommen 1523–1543. *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte* 2001. 28–42. o.
- CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. Balassi Kiadó, Budapest, 2013. (Humanizmus és reformáció 34.)
- CSEPREGI Zoltán: Közösségi kultúra a magyarországi reformációban: szövetség, kölcsönös eskü, életre szóló elköteleződés gyülekezet és lelkész között. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és kultúra. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest, 2014. 9–22. o.
- CSEPREGI Zoltán: A magyarországi iskolázás a reformáció századában (1540–1610): a wittenbergi ordinációs anyakönyvek tanúsága alapján. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia*

- és oktatás. *Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest, 2015. 53–70. o.
- CSEPREGI Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest, 2016. 91–106. o.
- CSEPREGI Zoltán: Magyarországon megfordult lelkészjelöltek életrajzi adatai a wittenbergi ordinációs anyakönyvekből (1540–1610) (kézirat: 2014): <http://teol.lutheran.hu/images/file/tort/publi/migratio1.pdf>. (Utolsó letöltés: 2020. március 18.)
- ERDMANN, David: Markgraf Georg von Brandenburg und seine Verdienste um die Reformation in Oberschlesien. *Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der ev. Kirche Schlesiens* 1 (1882) 49–63; 2 (1883) 17–33, 81–97; 3 (1887) 3–16. o.
- FÖRSTEMANN, Karl Eduard (szerk.): *Album Academiae Vitebergensis*. 1: 1502–1560. Karl Tauchnitz, Leipzig, 1841.
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a 16. században*. MTA, Budapest, 1873.
- FRIEDLÄNDER, Ernst (szerk.): *Ältere Universitätsmatrikel*. 1: *Universität Frankfurt a. O. (1506–1811)*. Bd. 1. Hirzel, Leipzig, 1887. (Publicationen aus den k. preußischen Staatsarchiven 32.)
- GALL, Franz – SZAIVERT, Willy (szerk.): *Die Matrikel der Universität Wien*. Bd. II. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1959.
- GRÜNHAGEN, Colmar (szerk.): *Urkunden der Stadt Brieg (bis zum Jahre 1550)*. Jos. Max, Breslau, 1870. (Codex diplomaticus Silesiae 9).
- GUSSMANN, Wilhelm (szerk.): *D. Johann Ecks Vierhundertvier Artikel zum Reichstag von Augsburg 1530*. Teubner, Kassel, 1930. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Augsburgischen Bekenntnisses 2.)
- HAIN, Caspar: *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung Hain Gáspar Lőcsei krónikája*. 1–3. Reiss, Lőcse, 1910–1913.
- HAMMANN, Gustav: Johannes Kresling. *Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte* 1965. 7–12. o.
- HAMMANN, Gustav: Mag. Nicolaus von Sabinov. Ein Beitrag über den Humanismus und die frühe Reformation in der Slowakei. *Zeitschrift für Ostforschung* 16, 1967, 25–44. o.
- HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála – SZÖGI László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken, 1348–1525: 2. köt.* MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2017. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.)
- HECKENAST Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés (1525–26). *Századok* 1952/2. 364–396. o.
- HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Bernovits Ny., Kassa, 1896.
- KARZEL, Othmar: *Die Reformation in Oberschlesien. Ausbreitung und Verlauf*. Holzner, Würzburg, 1979. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 20.)
- KATONA Tünde: *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungs-*

- förderung in der Zips des 16. Jahrhunderts.* Oldenbourg, München, 2011. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 41.)
- KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós (szerk.): *Lócsei stipendiánsok és literátusok, 1: Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699.* JATE, Szeged, 1990. (Fontes rerum scholasticarum II/1.)
- KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán.* Bernovits Ny., Kassa, 1891.
- KLANICZA, Martinus: Fata Aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem. In: Fabó, Andreas (szerk.): *Monumenta ev. Aug. conf. in Hungaria historica.* 3. Osterlamm, Pest, 1865. 1–354. o.
- KLEIN, Ioannes Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn.* 1–2. Diepold und Lindauer, Leipzig–Ofen, 1789.
- KOHNLE, Armin: *Reichstag und Reformation: Kaiserliche und ständische Religionspolitik von den Anfängen der Causa Lutheri bis zum Nürnberger Religionsfrieden.* GVH, Gütersloh, 2001. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 72.)
- KVAČALA, Ján: *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711.* Tranoscius, Liptovský Mikuláš, 1935.
- RATKOŠ, Peter: *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526).* SAV, Bratislava, 1957.
- ROSENAUER Károly: *A beszterczebányai á. h. ev. gymnasium története.* Machold, Beszterczebánya, 1876.
- SCHIMMELPFENNIG, Carl Adolf: Die Organisation der ev. Kirche im Fürstentum Brieg während des 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 9. 1868 1–26. o.
- SCHIMMELPFENNIG, Carl Adolf: Die Organisation der ev. Kirche im Fürstentum Brieg während des 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 11. 1872, 416–428. o.
- SCHOLZ, Richard: *Einführung der Reformation im Fürstentum Brieg.* Süßmann, Brieg, 1934.
- SOFFNER, Johann: *Geschichte der Reformation in Schlesien.* Aderholz, Breslau, 1886.
- SOFFNER, Johann: Schlesische Fürstenbriefe aus der Reformationszeit. In: Grunhagen, Colmar: *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 21. Breslau, 1887, 399–415. o.
- SOFFNER, Johann: Ein Brieger Ordinations-Register aus der Zeit von 1564–1573. In: *Zeitschrift für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 31. Breslau, 1897, 289–310. o.
- TÜSKÉS Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526.* MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.)
- VESELÝ, Daniel: Die lutherische Reformation in der Slowakei bis 1548. In: Donnert, Erich (szerk.): *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift Günter Mühlhpfordt.* Bd. 3: *Aufbruch zur Moderne.* Böhlau, Weimar–Köln–Wien, 1997. 579–596. o.
- ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Genius, Budapest, [1922]. Reprint: Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1986.